

RÓZSAFALVI ZSUZSANNA

Egy filológiai láncszem

ELMÉLKEDÉSEK A *TRAGÉDIA* SZÖVEGMÓDOSULÁSÁRÓL,
VALAMINT A FILOLÓGIA ÉS MUZEOLÓGIA KAPCSOLATÁRÓL

2020-ban került a Petőfi Irodalmi Múzeum, majd a műtárgyvédelmet organizáló Építési és Beruházási Minisztérium Műtárgyfelügyeleti Főosztálya látókörébe a *Tragédia* első, a Kisfaludy Társaság által közzétett 1861-es kiadásának Madách által emendált változata. A tulajdonosok a könyv – mely mára már műtárgyvédelmi eljárásos is átesett – hitelességéről kértek tájékoztatást.

A javításokkal ellátott kötet azért is volt óriási meglepetés és szenzáció számunkra, mivel a Madách-(szak)irodalom mint a *Tragédia*-kiadások hiányzó filológiai láncszemét tartotta számon, hisz anélkül jelentek meg a rá hivatkozó emblemikus kiadások, hogy azok munkatársai, pl. Halász Gábor, aki a Révai-féle 1942-es *Madách Imre összes műveit* tette közzé, vagy a 2005-ös kritikai kiadás sajtó alá rendezője, Kerényi Ferenc azt a maga fizikai valóságában láthatta volna.

A kötet hiányát az is fokozta és értékét az is növelte, hogy az utolsó, Madách által javított, imprimált és 1863-ban, az akadémia nyomdása, Emich által megjelentetett szövegkiadásnak ez volt a forrása. Márpedig a kritikai kiadások kitüntetett szerepet szentelnek a szerző által utoljára gondozott kiadásnak, a legfontosabb (alap)szöveg, mely a népszerű kiadások fókuszsa.

Mielőtt azonban e kötetéről, annak javításairól és utóéletéről beszélünk, érdemes a szövegváltozat és kötet jól feltárt alakulás- és vándorlástörténetét is áttekinteni.

A *Tragédia* keletkezése és kiadástörténete közismert: Madách 1859. február 17-én kezdte és 1860. március 26-án fejezte be a mű írását, melyet barátjának, Szontagh Pálnak mutatott meg elsőként, akinek tanácsára Arany Jánoshoz juttatta el autográfját.

A Kisfaludy Társaság titoknokaként (igazgatójaként) működő Arany 1861 júliusának végén vette át *Az ember tragédiáját* véleményezés céljából, ám az első szín után félretette a kéziratot, s csak Jámbor Pál sürgetését követően kezdte újra- és végigolvasni azt. Arany Madáchnak megküldött 1861. szeptember 12-én kelt levelében a művet mind tartalom, mind formai szempontból laudálta, és felajánlotta segítségét kisebb nyelvi és verselési kérdésekben, melyeket a szerző elfogadott. Arany a javításokat 1861. október 27-án Madáchnak levélben külön meg is küldte, s október 31-én a *Tragédia* első négy színét a Kisfaludy Társaságban fel is olvasta. 1862 januárjának közepén látott napvilágot *Az ember tragédiája* első kiadása a társaság, pontosabban Arany

gondozásában és az Emich-nyomdában, s a társaság gyakorlatának megfelelően e kiadás nem került könyvárusi forgalomba. Madách húsz szerzői tiszteletpéldányban részesült, emellett a Kisfaludy Társaság pártoló tagjai kaphattak kötetet.¹

Arany már a megjelenést követően észlelt sajtóhibák okán és további más stilisztikai anomáliák miatt korrekciókat javasolt a szerzőnek, és 1862. január 13-án megküldte a munkát barátjának és munkatársának, Szász Károlynak is bíráló céljából.² Szász el is kezdte február 13-a és április 3-a között hat részletben publikálni észrevételeit a Szépirodalmi Figyelőben, melyek a költő számára nagyon fontosak voltak, s amelyek megalapozzák levélváltásukat. Madách így ír kritikusanak: „Az »Ember tragédiájáról« eddig tudtomra megjelent ismertetések és bírálatok között csak a tied volt bírálat, ha a jóakaró szava a bíró szigorát jóval túl is zengte benne. (Erdélyiének még csak két első számát olvastam, de úgy látom az inkább bölcsészeti tanulmány mint aethetici bírálat lesz.)”³ Madách a levél folytatásában megkéri Szászt, hogy tegyen ő is javaslatokat a szöveg további javítása céljából: „Most, midőn épen művem második kiadása készül, újra és újra át tanulmányoztam bírálatodat, s miután legtöbb pontban teljesen el kellett ismernem, hogy igazad van: nem mondhatom mi nehezemre esett, midőn egyszersmind azt is át láttam, hogy becses megjegyzéseidet mellyek majdnem mindenütt a’ lényegbe vágnak, művem teljes átfogatása, s lényeges újjáalakítása nélkül nem volnék képes érvényesíteni, és így is ki tudja milyen sikerrel, azon korlátok mellett, mellyek minden egyén tehetségeinek határt vernek. [...] Az író legnehezebben kutatja ki a homályos helyet, mert ő legjobban érti mit akart írni. Ha nem restelled s nagy bajoddal nem esik, nagyon kérlek jelöld ki a hasonló homályos helyeket, hogy javíthassam, hiszen a homályos frazisoknak nálamnál nagyobb ellensége alig is lehet.”⁴ Szász végül teljesítette a kérést, nemcsak a homályos részeket jelölte meg, hanem a további fogalmazási problémákra is felhívta a figyelmet.

További üzenetváltásukból ismert, hogy Szász saját példányát kipreparálta javításokkal,⁵ melyeket kiskunhalasi útjáról hazatérvén, Kunszentmik-

¹ Madách Imre: *Az ember tragédiája. Drámai költemény*. Sajtó alá rend. és a jegyzeteket írta Kerényi Ferenc; a mű kéziratának írásszakértői vizsgálatát végezte Wohlrab József. Argumentum, [Budapest], 2005.

² Arany János – Szász Károlynak, Pest, január 13. 1862. MTAK Kt K 513/587. *Arany János összes művei*, szerk. Korompay H. János. Levelezés 4. (AJÖM, XVIII. kötet). 16 oldal.

³ *Madách Imre összes művei*. 2. köt. Költemények, elbeszélések, tanulmányok, cikkek, beszédek, vegyes feljegyzések, első kísérletek, levelezés, szerk. Halász Gábor, Révai, [Budapest], [1942]. 945.

⁴ Uo.

⁵ Tömérdek jegyzetem, az Emb. Trag, azon példányával együtt, melynek széleit egészen összeplajbászoltam, honn van; s alig tudnék itt, más példány után, eleget tenni ohajtásodnak. Bírálatomban, mely ígyis igen hosszúra nyúlt, egyes kifejezésekre kevés megjegyzést tehet-

lósról másolatban küldött meg Madáchnak 1862. október 6-án postára adott levelében.

Szász Károly megjegyzéseinek indokoltságáról és relevanciájáról megoszlanak a vélemények. Bene Kálmán fogalmazta meg Szász megjegyzései kapcsán a legélesebben szkepszisét: „Arany János »átigazítása« után a Szász Károly-szövegkritika nem javított érdemlegesen a Tragédia nyelvén. A beavatkozások nagy többségében nem változtatott gondolatain. Jellemző, hogy Madách Szász javaslatait csak mintegy felerészben fogadta el, s ahol változtatott 1863-ban a Tragédia szövegén, gyakran nem Szász javaslatait követve tette azt.”⁶

Bene számítógépes statisztikai elemzéssel összevezette az első kézirat, az Arany és a Szász által tett javaslatokat és a 63-as szövegváltoztatokat, és számszerűen is ismertette a korrekció-javaslatok mennyiségi és minőségi mutatóit. Számunkra Szász felől nézve a változást releváns adat: Bene szerint 118 sorra vonatkozó 74 kritikai megjegyzést kapott a szerző, 66 esetben fogadta el a javítás szükségességét, a többi esetben figyelmen kívül hagyta azokat.

A szövegváltozatok a Kerényi-féle kritikai kiadásban nyomon követhetők.

Szász sok esetben csak a kifogásolt locusokat jelölte meg, de nem tett javaslatot a változtatásra. A kifogások – néhány kivételtől eltekintve – sem koncepcionális kérdéseket feszegetnek, hanem stilisztikai jellegűek.

„A Szász-szövegkritika egy jelentős hányada csak próbált stilisztikai kifogásokat közöl, igen tömören, szinte már udvariatlanul: szokatlan, magyartalan, dísztelen, prózai, nem költői, nem világos, így nem használják, érthetetlen, mi az, miért – sorjáznak a minősítések, kérdések, amelyekre igen sokszor nem is reagál Madách változtatással. Abban a 21 sorban viszont, melyek esetében nemcsak bírált, de konkrét szövegjavaslattal is élt Szász Károly, 17 sornál elfogadta részben, vagy teljesen a javasolt megfogalmazást.”⁷ S noha hét sorral nőtt a mű terjedelme, a Szász-féle korrekciók érvénye messze alul maradt Arany beavatkozása eredményének és hatékonyságának.

Mindenesetre Madách az első, 1861-es impresszummal megjelentetett, a Kisfaludy Társaság által kiadott kötetben⁸ a szöveget a Szász Károly által kifogásolt helyeknél ceruzával korigálta, s mivel Szász sok helyütt konkrét javaslatokat nem küldött, maga írta át az inkriminált helyeket. Ahol nagyobb változtatásra volt szükség, ott különálló papírszeletre rögzítette az új változatot, melyet beragasztottak a példányba. Ilyen például a XIV. szín egy na-

tem; de fogok tán, jegyzeteimből többet kiírni tudni. E hó végén, vagy a jövő legelején megyek haza s első dolgom lesz, ha még akkor nem késő – megtenni a mit kívánsz, a mint tudom. Halas, 1862. Sept. 18

⁶ Bene Kálmán: *Szász Károly keze nyoma a Tragédián – a Tragédia hatása Szász Károlyra*. in VI. *Madách Szimpózium*, Madách Irodalmi Társaság, Budapest–Balassagyarmat, 1999, 15.

⁷ Bene Kálmán: *Szász Károly keze nyoma a Tragédián – a Tragédia hatása Szász Károlyra*, 17.

⁸ A kötet valójában 1862. január 12-én hagyta el a nyomdát.

gyobb változtatása, melyet a Kozocsa-féle jegyzetek alapján Kerényi Ferenc is elemez: „E sorok ellen Szász már kritikájában is szót emelt: Lucifer »nehezen érthető szavakban gúnyolja Adámot: [itt következett a 9 sornyi idézet] nem csak így kikapva, de összefüggésben olvasva sem segít arra, hogy tisztán tudjuk mit mond s miért mondja.« (SzF 1862. márc. 13. 295.) Madách a magánlevélben megígért javítást (vö. az 5. sz. dok.-mal!) a kézipéldányon kezdte meg, a 29-32. sort előbb hat sorra bővítette: »Ah az, aki hiú nagy szellemére, / Amint nevezni szeretitek az / Erőt, mely lüktet ifjú véretekkel, / És kebletek eszményekért dagasztja: / Ne vágyják állni egykor mint tanú / Saját halotti ágyánál. – Ez óra« Ezt újra átírta a 63 véglegesnek szánt, szintén hat sorára: Kozocsa 1968 371–372.⁹ A 30. sor itt is tartalmazott változatot: »(Amint nevezni kedveled) Amint nevezni már, úgy kedveled«¹⁰ Az emendált kötet javításai az Emich által kiadott, immáron nagyközönségnek készített kiadás szövegében hiánytalanul visszatükröződnek, csupán egy sort felejtett ki az akadémia nyomdászának szedője, melyet a kritikai kiadás már pótol. Madách a második, javított kiadást megküldi Szásznak az alábbi dedikációval: Szász Károlynak / hálás tisztelettel / 63. mar. 15. / a szerző.¹¹

Andor Csaba *Bevezetés a Madách-kutatásba* című könyvében határozottan állította, hogy léteznie kellett az 1861-es és az 1863-as szövegváltozatok között egy köztes kéziratnak, mely alapján az 1863-as kötet készülhetett: „Mivel [a második kiadás] számos változtatást tartalmaz az első kiadáshoz képest, jogos a feltételezés, hogy nem lehetett azonos a forrása az előbbiével, vagyis léteznie kellett valamiféle negyedik kéziratnak, amelynek alapján Emich Gusztáv nyomdász a kiadást elkészítette. Ilyen kézitról azonban nem tudott s nem is akart tudni a Madách-kutatás. A filológusok nagyvonalúan átsiklottak a kérdés fölött, hogy milyen úton-módon született a második kiadás.”¹²

Andor Csaba feltételezését elsősorban Madách Aladár 1892. január 28-án édesapjának kéziratáról készített jegyzékére¹³ támaszkodva fogalmazta meg, melyben a költő fia a *Tragédia* első kiadásának egy olyan példányáról tett említést, amelyben a szerző ceruzairású javításai szerepeltek.¹⁴ A javításokkal el-

⁹ Hivatkozás erre: Kozocsa Sándor: *Madách Imre javításai „Az ember tragédiája” első kiadásában*, in *Magyar Könyvszemle* 1968/4, 366–373, főleg: 372.

¹⁰ Madách Imre: *Az ember tragédiája. Drámai költemény*. Sajtó alá rend és a jegyzeteket írta Kerényi Ferenc, i. m., 627.

¹¹ A kötet ma magántulajdon. Andor Csaba közléséből. Andor Csaba: *Újabb Madách-kéziratok és -dokumentumok*, in *Uó: VI. Madách Szimpózium*. (Madách könyvtár), Madách Irodalmi Társaság, Budapest–Balassagyarmat, 1999, 65–66.

¹² Andor Csaba: *Az ember tragédiája keletkezése és szövege*, in *Uó: Bevezetés a Madách-kutatásba*. Tizenégy előadás. (Madách könyvtár) Madách Irodalmi Társ., Szeged–Balassagyarmat, 2016, 45.

¹³ Madách Aladár: *Madách Imre kézirateinak tartalma*. OSZK Kézirattár. *Analekta* 10.401.

¹⁴ *Uo.*, 35–64.

látott kötetről viszont nem szólt a Madách könyvtáráról, a hagyatéknál könyveiről összeállított jegyzék.¹⁵ Ezt a lappangó köztes „kéziratot” azonban már néhány XX. századi filológuselőd láthatta. Erről a kérdésről azonban már avval a kérdéssel párhuzamosan érdemes szólnunk, hogy hol is lappangott ez idáig a kötet?

A könyv útja, noha kalandos, de rekonstruálható. Morvay Győző *Adalékok Madách Imre életéhez* című tanulmányában¹⁶ közli az Alsósztrégován készült már idézett iratlistát, mely még regisztrálja a kötet meglétét az alábbi módon: „Az ember tragédiájának 1861-ki kiadása a javításokkal.” A példány azonban 1913-ban már nem volt hagyatékban. Ekkor készítette ugyanis el Vértessy Jenő a Nemzeti Múzeum részeként működő Országos Széchényi Könyvtár kéziratárába került Madách-hagyatéknál leíró szintézisét, ahol a kötetet és az abban fellelhető *Tragédia*-vázlatot az elveszettek közé sorolja.¹⁷ E cikkből is tudható tehát, hogy e kötet tartalmazta a *Tragédia* tartalmi vázlatát, melyet 1925-től szövegszerűen is ismert a szakirodalom, és amelyet ma a Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirattára őriz. Kerényi Ferenc így foglalja össze ennek a lapnak a történetét: „1982 tavaszán a Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirattára – Vasberényi Géza dunavecsei kéziratgyűjtő hagyatékából – egy egy lapos, két oldalán írott, 20 X 18 cm méretű Madách-kéziratot vásárolt meg [...]. A szóban forgó kéziratlap elszakadt Madách Imre írói hagyatékának zömétől, amely 1913-ban került nemzeti bibliotékánk, az Országos Széchényi Könyvtár birtokába. Az első Madách-összkiadás (1880) sajtó alá rendezője, Gyulai Pál még a család által őrzött hagyatéknál részeként ismerte, utalt is rá mint Az ember tragédiája első vázlatára, bár nem közölte. (Ugyanígy nevezi egyébként a Magyar Irodalmi Lexikon is.)¹⁸ A költő fia, a literátus hajlamú Madách Aladár (1848–1908) valamikor 1880 és 1908 között – a lapot egyik barátjának, Palágyi Lajosnak ajándékozta emlékül, s így annak hollétére jó időre homály borult. Ezért nem vehette figyelembe Tolnai Vilmos sem, amikor 1923-ra, a költő születési centenáriumára készülve először adta ki szövegkritikai igénnyel a Tragédiát. Két évvel később azonban Tolnai mégis közölhette az *Irodalomtörténeti Közlemények*-ben: ekkor derült ki, hogy Palágyitól 1921-ben Szász Andor ügyvéd és könyvgyűjtő vásárolta meg. A kéziratlap szövegét Tolnai Vilmos 1925-ös közlése nyomán tette újra közzé Halász Gábor 1942. évi összkiadásában.¹⁹ Minthogy ez az edíció szó szerint követte (hibás olvasataival együtt) Tolnait, nagyon valószínű, hogy Halász nem is látta magát a kéziratot, amely egyéb-

¹⁵ Madách Imre könyvtárának jegyzéke. OSZK KT. Analekta 10402.

¹⁶ Morvay Győző: *Adalékok Madách Imre életéhez*, Singer és Wolfner, Budapest, 1898, 22.

¹⁷ Vértessy Jenő: *Madách írói hagyatéka*, in *Irodalomtörténet* 1914/5, 294–305.

¹⁸ *Magyar Irodalmi Lexikon* II. kötet, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1965, 71.

¹⁹ *Madách Imre összes művei*. 2. köt. Költemények, elbeszélések, tanulmányok, cikkek, beszédek, vegyes feljegyzések, első kísérletek, levelezés, szerk.: Halász Gábor, Révai, [Budapest], [1942], 945.

ként 1943-ban Szász Andor hagyatékából az azt 1981-ben bekövetkezett haláláig őrző Vasberényi Géza birtokába került. A kézirat útját követve könnyen megértjük, hogy a Madách-szakirodalomban lapunkat, rajta a Tragédia megírásának időpontjaival (1859. február 17. – 1860. március 26.), gyakran összetévesztették a drámai költemény Madách által Arany Jánosnak átadott, az első kiadás alapjául szolgáló s a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattárában található teljes kézírata címlapjával.”²⁰

A Kerényi által idézett, Tolnai Vilmos által az 1925-ös Irodalomtörténeti Közleményekben publikált tanulmány fontos információval szolgált a tárgyalt kötetről és annak provenienciáról, pontosan megnevezve a későbbi birtokosokat: „Ez év elején meglátogatott dr. Szász Andor, ügyvéd, XIX-i századi magyar könyvek gyűjtője, átadta a tragédia első kiadásának egy kézíratos jegyzetekkel ellátott példányát, s megkért, állapítsam meg az Ember tragédiájának 1861-i kiadásában lévő jegyzeteknek származását. Első pillanatra felismertem a költő kezeírását, s pontos összevetés után megállapíthattam, hogy ez az a Morvay-említetté kézi példány, mely a hagyatékából elveszett. Legnagyobb meglepetésem azonban az volt, hogy a könyvben volt egy kis negyedréti alakú (20 cm magas, 18 széles), elsárgult és gyűrött papírlap, mind a két felén Madáchnak jellegzetes kuszált írásával, melyben rögtön felismertem a Gyulai-féle »papírszeletet«. Dr. Szász Andor elmondta, hogy a könyvet a benne lévő cédulákkal együtt 1921 május 30-án 5000 koronán vásárolta meg Palágyi Lajostól, aki egy mellékelt levélben előadja a könyv történetét: »...fogadja az Ember tragédiája első kiadásának egy példányát a költő sajátkezű oldaljegyzeteivel, melyet annak idején a költő fiától emlékül kaptam...« A könyv s a benne lévő kéziratok kétségtelen hitelűek. Először a kézírás, mely mind az Ember tragédiája írásával, mind a múzeumi hagyatékéval vonásról vonásra egyezik; másodszer az, hogy Palágyi Lajos öccse Menyhértnek, aki a költőről könyvet írt, fiának személyes ismerőse volt s huzamosan tartózkodott AlsóSztregován, hol könyvéhez az eredeti iratokat használhatta.”²¹ Azért is volt célszerű hosszabban idézni Tolnay cikkét, mert az nagyban segítette a 2020-ban a maga fizikai valóságában is felbukkant kötet hitelességét. Két köztes tulajdonos, Palágyi Lajos, Szász Andor neve is felbukkan a tanulmányban, és a tulajdonosváltásról szóló feljegyzések is részét képezték a kötetnek. Egy újabb tulajdonosról és a könyvben található konkrét Madách-emendációkról, -bejegyzésekről egy több mint harminc évvel később keletkezett cikk ad hírt. Kozocsa Sándor 1968-ban a Magyar Könyvszemlében arról számolt be, hogy még a harmincas években látta a kötetet, melyről jegyzeteket készített, és évtizedekkel később közzé is teszi az emendációt. Kozocsa

²⁰ „...írtam egy költeményt...”, szerkesztette: Kerényi Ferenc – Taxner-Tóth Ernő, Európa Kiadó, Budapest, 1983, 11–12.

²¹ Tolnai Vilmos: *Madách-ereklyék*, in *Irodalomtörténeti Közlemények* 1925, 84–85.

így ír az előzményekről: „Évtizedekkel ezelőtt került a kezembe *Az ember tragédiája* első kiadásának az a példánya, amelybe MADÁCH Imre sajátkezűleg jegyezte be a javításokat, illetve változtatásokat. MORVAY Győző tanulmánya, VOINOVICH Géza munkája, és MADÁCH bejegyzései ismeretében most már teljesen világosan látjuk az eredeti kéziratos szöveg elkészülte óta eszközölt változtatásokat. MADÁCH Imrének ebben a kötetben levő bejegyzéseit az alábbiakban egybevettem a mű eredeti, kézirati példányától a szöveg végleges megállapításáig történt változtatásokkal.”²² Kozocsa a lábjegyzetben azt is tisztázza, milyen előzményeknek köszönhetően és háttérismerttel adja közre az autográf bejegyzéseket. Apósa, dr. Bagossy Károly pénzügyi tanácsos révén került kapcsolatba Klein Dezső műgyűjtővel, aki megmutatta neki a gyűjteményében található ceruzabejegyzéses *Tragédia*-példányt, melyről jegyzeteket készíthetett. (Klein neve gyűjtőként számos második világháború előtti újságcikkben is felbukkant.)

A kötet útja világosan nyomon követhető.²³ Madách Aladár ajándékozta Palágyi Lajosnak, akitől 1921-ben Szász Andor (ügyvéd és könyvgyűjtő) birtokába került, majd ezt követően jutott a szintén gyűjtő Kleinhez, s innen kerül majd újra aukcióra az Állami Zálogház és Árverési Csarnok Nemzeti Vállalat 1949. április 12-i 38. könyvaukciójának 895. tételeként. Vasberényi Géza könyvgyűjtő vásárolta meg azonban Szásztól a könyvben lévő *Tragédia*-vázlatot, mely majd az ő hagyatékából érkezett 1981-ben a Petőfi Irodalmi Múzeumba.

Ez a kötet, kiegészülve a fentebb idézett, az átadásokat igazoló mellékletekkel, került tehát látókörünkbe 2020-ban, melyet a műtárgyvédelmi hatóság irányába tereltünk. Az első, a könyvben elhelyezett mellékleten Palágyi Lajos ajándékozó sorai olvashatóak Szász Andornak címezve, mely megvilágítja, hogyan is került birtokába a kötet, és miért is ajándékozta azt tovább:

„Kedves Jó Szász úr!

Hálásan köszönöm az »Anyaföld« cz. művem terjesztése körüli fáradozást, a mű nemeslelkű, önzetlen pártolását, mely igen jól jött. Hálám jeléül viszonzásul fogadja az Ember tragédiája első kiadásának egy példányát a költő sajátkezű oldaljegyzeteivel, melyet annak idején a költő fiától emlékül kaptam. Önnél, az ön ritka gyűjteményében a legjobb és legméltóbb helyen van, csodaművek régiségei közt ön nagyobb kegyelettel őrizheti, mint én, aki új sors, új pálya kezdetéhez jutottam.

Maradtam igen becsüléssel, szeretettel,

Budapest, 1921. május 30.”²⁴

²² Kozocsa Sándor: *Madách Imre javításai „Az ember tragédiája” első kiadásában*, 366.

²³ Ld. Madách Imre: *Az ember tragédiája. Drámai költemény*. Sajtó alá rend és a jegyzeteket írta Kerényi Ferenc; Andor Csaba: *Az ember tragédiája keletkezése és szövege*

²⁴ Magántulajdon, ez idő tájt a tulajdonosi adatok nem közölhetők.

Palágyi 1921-ben adta ki a levélben említett *Az Anyaföld* című verseskötetet, melynek kiadója nem volt, csak nyomdája, még pedig a Révai nyomda. Ennek híján segíthetett Szász a szerzőnek, aki hálából ajándékozhatta az ismert gyűjtőnek az értékes kötetet. Az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában fennmaradtak Madách Aladár levelei Palágyi Lajoshoz, azonban e szövegkorpuszban nem esik szó konkrétan a kötetről és az ajándékozás időpontjáról, szituációjáról. Arról azonban igen, hogy Palágyi Lajos elküldte dedikált kötetét Madách Aladárnak, aki viszont-üzeneteiben köszönete mellett exkuzálja is magát, hogy nem tud viszontajándékot küldeni.

„Igen köszönöm szíves megemlékezésedet; kedves könyvedet igaz örömmel helyezem el többi munkáid mellé könyvtáramba melyeket nagyobb részben mind szintén szívességedből bírok.

Nagyon sajnálom hogy nem viszonzhatom szívességedet, mert már régen nem adtam ki semmit, régi költeményeimmel pedig restellek elő jönni mert annak idejében küldtem volt és nem is érdekelhetnek már.”²⁵

Palágyi említi a mindössze hat fennmaradt üzenet egyikében, hogy a költő fiától leveleket is kapott, melyeket vélhetően testvérének adott át, aki Madáchról írott tanulmányaihoz használhatta azokat. Feltételezhető tehát, hogy a szoros barátság mellett a viszonzás lehetősége is motiválhatta az átadót.

Az ajándékozás dátumát is csak hozzávetőlegesen állapíthatjuk meg. Miután 1898-ban még Morvay látta a kötetet, de 1908-ban már Madách Aladár elhunyt, minden bizonnyal ez idő közben kerülhetett át Palágyihoz a kötet.

A könyvbe beragasztott másik melléklet arról tanúskodik, hogy 1938 novemberében Szász Andortól már egy másik gyűjtőhöz, Klein Dezsőhöz került a munka:

„Igazolom, hogy Madách »*Ember Tragédiája*«-jának első kiadását a költő sajátkezű bejegyzéseivel és javításaival, mely eddig tulajdonomban volt, a mai napon Klein Dezső úrnak átengedtem.

Budapest, 1938. nov. 12.

Dr. Szász Andor”

A kötet egy évtized múltán ismét új tulajdonos kezéhez jut a már említett Állami Zálogház és Árverési Csarnok Nemzeti Vállalat 38. könyvaukció (1949. április 12.) 895. tételeként, ez már a jelenlegi tulajdonos felmenőit jelentette, melyről a muzeális intézmények nyilvántartási szabályzatáról szóló 20/2002. NKÖM rendelet és az 1995. LXVI. törvény 3. § d) pontja alapján nem beszélhetünk, hisz titoktartás köt bennünket.

²⁵ Madách Aladár Palágyi Lajosnak Alsósztrégova, 1906. nov. 7. OSZK Kt. Levelestár Madách Aladár Palágyi Lajosnak. 6.

A kötet kapcsán szóba kerülő vázlatról is érdemes szót ejtenünk, melyet részletezően elemzett Kerényi Ferenc a 2005-ben megjelent kritikai kiadás jegyzeteiben.²⁶

A kortársak visszaemlékezése szerint Madách munka és olvasás közben sok feljegyzést készített. Bérczy Károly, Madách nógrádi barátja a költőt búcsúztató beszédében így jellemzi a költő munkamódszerét: „Erős hitem, hogy ő mindig írónnal vagy tollal kezében olvasott. Egyetlen eszmét sem bízott az emlékezet táblájára, honnan az könnyen tova száll, hanem papirszeletekre, s ezt az illető papircsomagba tette. [...] Hány ilyen csomagot, s ezekben hány ezer ily papirszeletet találtam irományai között, tele Írva az ismeret minden neméből vett és saját elvonó [= általánosító] észrevételeivel kísért jegyzetekkel. E csomag itt philosophia, e másik dramaturgia, ez biblia, az mythosz, ez életírás, az történelem, ez politika, az költészet, ez kivonatok a Corpus Jurisből, az zenésztét – és így' tovább.”²⁷

Megerősítik ezt a szerző hagyatékban is fennmaradt, sokszor különböző méretű, olykor összeragasztott jegyzetei. Az OSZK-ban 51 fóliót tesznek ki a „Kivonatok a Corpus jurisből”, hetet a „Történeti anekdoták term[észet]. tudományos jegyzetek”, míg a „Vegyes jegyzetek” 112 lapra ragasztva olvashatók.

Madáchnak ez az anyaggyűjtő módszere általános a korszakban is, de a családban is gyakorlat volt: nővérének, Madách Máriának idézetgyűjtő füzei is ugyanezen metóduson alapulnak.

Madách sajnos a tragédiához készített vázlatokat megsemmisítette, a hagyatékban egyetlen olyan cédula akad, amely a 13. színhez kapcsolódik: Madách kommentárja szerint „Az Ember traged: 13ik jelenetében rokon.”²⁸

A kötetben található és korábban többször idézett vázlat nevét tévesen hagyományozta a Gyulai Pál összkiadás, az valójában nem vázlat, hanem munkalap. Kerényi Ferenc a kritikai kiadás jegyzetapparátusában hívta fel arra a figyelmet, hogy Madách a feljegyzést a *Tragédia* megírásával párhuzamosan készítette: a lúdtollal író szerző a teljes kéziraton mindenütt ugyanott váltott vagy metszett vissza tollat, ahol a kéziratlapon.

A szereplők neveinek elrendezése, az utólagosan beszűrt keletkezési dátum is azt szemlélteti, hogy Madách közben kifogyott a helyből. Pótlólag szúrta be a megírás kezdetének és befejezésének napját.

A verssorok számának színenkénti összegezése a készülő mű arányainak szintén folyamatos ellenőrzését szolgálhatta, s Kerényi Ferenc a „munkalap” elnevezést használta a dokumentumunkra. A drámai költemény írásakor Madách a nagyobb terjedelmű műveknél kialakított metódussal dolgozott:

²⁶ Madách Imre: *Az ember tragédiája. Drámai költemény*. Sajtó alá rend és a jegyzeteket írta Kerényi Ferenc, 643–651.

²⁷ Bérczy Károly: *Madách Imre emlékezete*, in *Pesti Napló* 1866. február 7–8, 6–7.

²⁸ OSZK Kt. Quart. Hung. 2076. 87. f. r., vö. MKK 370.

feljegyzéseket használt a szöveg rögzítéséhez, melyeket a megírás után megsemmisített, a készülő mű legfontosabb adatait, az arányok ellenőrzését egy folyamatosan vezetett munkalapon végezte.

Összegzésképpen elmondható, hogy a fenti források, tanulmányok állításait, az irodalomtörténeti állásfoglalást igazolja a Madách kezenyomát viselő könyv, a Petőfi Irodalmi Múzeumban fennmaradt munkalap, és a fentebb hosszabban idézett írások nyomán tudtuk hitelesnek és autentikusnak elfogadni azt – melyet természetesen az autográfia is megerősített.